

УДК 65.321:355

Тетяна Воропаєва

ТРАНСФОРМАЦІЯ КОЛЕКТИВНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМА ДІАЛОГУ КУЛЬТУР

У статті розглядаються проблеми самоідентифікації та особливості становлення колективної (національної і європейської) ідентичності громадян України упродовж 1991–2012 років. Аналізуються результати емпіричного дослідження самоідентифікації громадян України. Висвітлюється проблема діалогу культур.

Ключові слова: колективна ідентичність, самоідентифікація, діалог культур.

T. Voropaeva. Transformation of collective identity of citizens of Ukraine and the problem of dialogue of cultures

В статье рассматриваются проблемы самоидентификации и особенности становления коллективной (национальной и европейской) идентичности граждан Украины на протяжении 1991–2012 годов. Анализируются результаты эмпирического исследования самоидентификации граждан Украины. Освещается проблема диалога культур.

Ключевые слова: коллективная идентичность, самоидентификация, диалог культур.

T. Voropaeva. Transforming the collective identity of citizens of Ukraine and the problem of dialogue of cultures

The problems of self-identification and characteristics of the development of collective (national and European) identity of citizens of Ukraine during 1991 – 2012 years are analyzed in this article. The results of the empirical research of self-identification of citizens of Ukraine are analyzed. The problem of the dialogue of cultures is discussed.

Key words: collective identity, self-identification, dialogue of cultures.

Активізація глобалізаційних процесів, які розгортаються у світі, призводить не тільки до вільного переміщення фінансів, товарів, робочої сили та різних ресурсів, але й до руйнування локальних культур, традиційних практик, усталених уявлень і базових цінностей. Глобалізаційні процеси здійснюють кардинальний вплив на духовну сферу будь-якого суспільства, деформують автентичні традиції і трансформують колективні ідентичності різних суб'єктів. Для національних культур ці процеси стають серйозним випробуванням, оскільки зачіпають фундаментальні ідентифікаційні основи націй і держав. Саме тому проблема колективної ідентичності в глобалізованому світі стає однією з основних наукових проблем. У таких умовах особливої гостроти й актуальності набуває проблема завершення націєтворення і формування спільної ідентичності громадян України. У зв'язку з цим виникає нагальна необхідність поглибленого вивчення динаміки колективної ідентичності громадян України в роки незалежності. На початку ХХІ ст. одними з найважливіших колективних ідентичностей для громадян України стали національна та європейська цивілізаційна ідентичність.

Відомий британський соціолог З. Бауман слушно зауважив, що «вражаюче зростання інтересу до «обговорення ідентичності» може сказати більше про теперішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні та аналітичні результати його осмислення» [1, с. 176]. Саме тому актуальність вивчення процесів формування колективної ідентичності громадян України не викликає сумнівів.

Відомо, що ідентифікаційна проблематика була актуалізована в ХХ ст., різні аспекти цієї проблеми досліджувалися в рамках психології, соціології, філософії, історії, етнології, політології, антропології, педагогіки та ін. Перші концепції ідентичності були подані у працях З. Фрейда, Е. Еріксона, К.-Г. Юнга, Г. Теджфела, Дж. Тернера й інших вчених. Нові підходи до вивчення ідентичності з різних теоретико-методологічних позицій репрезентувати Х. Абельс, М. Барретт, Ф. Барт, З. Бауман, П. Бергер, П. Бурдьє, А. Ватерман, Б. Геральд, В. Дуаз, Дж. Колеман, Г. Кон, В. Коннор, Ж. Лакан, Т. Лукман, Г. Люббе, Дж. Марсія, Д. Маттесон, Дж. Мід, М. Мід, С. Московічі, Т. Парсонс, Е. Сміт, П. Сорокін, С. Страйкер, Ч. Тейлор, Е. Фромм, Ю. Хабермас, С. Хантінгтон, К. Хорні, В. Хесле,

А. Шюц та ін.). Відомі російські й українські вчені (Г. Андреева, Е. Арутюнова, Ю. Арутюнян, А. Асмолов, А. Бороноев, Ю. Бромлей, Є. Галкіна, П. Гнатенко, Я. Грицак, М. Губогло, Л. Дробіжева, А. Здравомислов, Н. Іванова, Л. Іонін, К. Касьянова, В. Козлов, І. Кон, Н. Корж, Н. Лебедева, Л. Науменко, М. Обушний, В. Павленко, С. Рижова, Н. Рябчук, С. Савоскул, І. Снежкова, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, В. Тишков, В. Хотинець, М. Черниш, С. Чешко, Н. Шульга, В. Ядов та ін.) вивчали етнічну, релігійну, регіональну, громадянську та національну ідентичність, етнічну й національну самосвідомість.

Феномен колективної ідентичності одним із перших почав досліджувати А. Мелуччі (80-ті – 90-ті роки ХХ ст.), пізніше до нього приєдналися Р. Дженкінс, П. Бергер, Т. Лукман, У. Хесле, І. Штрауб, Ю. Асман, В. Тишков, В. Малахов та ін. Як підкреслює А. Мелуччі, колективна ідентичність формується в результаті спільного інтерактивного процесу самовизначення певної кількості індивідів (чи груп), пов'язаного з конкретними орієнтаціями їхніх дій і полем можливостей та обмежень, в якому розгортається їхня спільна діяльність. Становлення і розвиток колективної ідентичності опосередковується зверненням до універсальних феноменів культури та актуалізацією базових смислових процесів. Концепт «колективна ідентичність» охоплює певне колективне «Ми» конкретної спільноти (регіональної, релігійної, етнічної, національної, цивілізаційної та ін.), на цій основі виділяються різні форми колективної ідентичності (регіональна, релігійна, етнічна, національна, цивілізаційна та ін.). Таким чином, колективна ідентичність (як загальне почуття приналежності до певної групи, спільноти або суспільства) відображає найбільш суттєві зв'язки між людьми, така ідентичність завжди вкорінена в реальних соціальних практиках і відносинах.

Оскільки більшість сучасних дослідників вважають, що ідентичність є результатом процесу ідентифікації (що розглядається як процес уподібнення, ототожнення себе чи своєї референтної групи з ким-небудь або чим-небудь), то цей феномен необхідно розглядати як динамічну структуру, яка розвивається упродовж усього людського життя, причому її розвиток є нелінійним і нерівномірним, може розгортатися як у прогресивному, так і в регресивному напрямі, проходячи етапи подолання криз ідентичності.

Процес формування колективної ідентичності громадян України досліджувався нами в рамках кількох наукових проєктів Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (до вересня 2000 р. цей проєкт виконувався у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), в яких активну участь брали студенти й аспіранти факультетів психології, соціології та філософського факультету («Українська національна ідея: теоретико-емпіричні аспекти» [2, с. 127–134]; «Соціально-психологічні та регіональні аспекти формування національної самосвідомості громадян України як чинника державотворення» [3, с. 128–133]; «Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти» [4, с. 193–196] та ін.). Ці проєкти були підтримані фондом «Відродження», Фондом Фрідріха Еберта, Міністерством України у справах науки і технологій, Фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки, а також Асоціацією українських банків. У 2011–2012 рр. наш проєкт був відзначений як один із кращих серед дослідницьких робіт у галузі соціогуманітаристики, керівника проєкту нагородили: 1) Дипломом «In the forefront of science» («В авангарді науки») за наукову аналітику в рамках конкурсу «World Championship, continental, national and regional research analytics championships» за підписом Директора Департаменту міжнародних проєктів IASHE (International Academy of Sciences and Higher Education) Томаса Моргана (London, Great Britain, 2011); 2) Дипломом «SOPHIST» (№ DS – 012/0086) за науково-дослідну роботу в галузі культурології в рамках Міжнародного науково-дослідницького чемпіонату з наукової аналітики (London, Great Britain, 2012); 3) Дипломом першого ступеня за результатами другого етапу Національного дослідницького аналітичного чемпіонату України, проведеного в Лондоні (Diploma of the first degree № DA-012/0047 Regarding the results of the II stage of the National Research Analytics Championship of Ukraine held in London (UK) on behalf of the Expert Commission (Head IASHE International Department Thomas Morgan; London, Great Britain, 2012).

У цих проєктах упродовж 1991–2012 рр. було досліджено різні види колективної ідентичності (етнічну, національну, європейську та ін.) громадян України, що живуть у різних регіонах. Загалом було обстежено 41 500 респондентів віком від 18 до 87

років (в 1991 р. було опитано 300 респондентів; в 1992 р. – 400, в 1993 р. – 1 200, в 1994 р. – 1 250, в 1995 р. – 1 250, в 1996 р. – 1 500, в 1997 р. – 1 500, в 1998 р. – 1 500, в 1999 р. – 1 500, у 2000 р. – 2 500, у 2001 р. – 2 500, у 2002 р. – 2 000, у 2003 р. – 2 000, у 2004 р. – 2 500, у 2005 р. – 2 500, у 2006 р. – 2 500, у 2007 р. – 2 500, у 2008 р. – 2 500, у 2009 р. – 2 500, у 2010 р. – 2 500, у 2011 р. – 2 500, у 2012 р. – 2 100). Для вивчення трансформації різних видів колективної ідентичності ми використали методику М. Куна – Т. Макпартленда «Хто Я?», адаптовану методику «Шкала вимірювання ідентичності» М. Синерелли та інші методи. Надійність результатів проведеного дослідження забезпечувалася методологічним обґрунтуванням його висхідних позицій; використанням сукупності діагностичних методик, адекватних меті й завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; використанням методів математичної статистики із застосуванням сучасних програм обробки даних, репрезентативністю вибірки.

У 2012 р. ми вивчали вплив Чемпіонату Європи по футболу (далі – Євро-2012) на трансформацію колективної ідентичності громадян України. Відомо, що фінальну частину футбольного турніру серед європейських країн, що проводиться раз на чотири роки під егідою УЄФА, приймали Україна і Польща. Матчі відкривалися грою 8 червня 2012 р. у Варшаві і завершилися 1 липня 2012 р. фінальною грою у Києві. Чемпіонат пройшов під гаслом «Творимо історію разом», девізом збірної України було мотто «Українці, наш час прийшов!». Ми припускали, що чемпіонат Євро-2012 зможе позитивно вплинути на розвиток найбільш важливих видів колективної ідентичності (національної та європейської).

Вивчаючи вплив Євро-2012 на трансформацію колективної ідентичності громадян України, ми провели перше опитування до початку Євро-2012 (з 28 травня до 8 червня), а друге – після завершення чемпіонату (з 1 до 12 липня). Всього було опитано 2 100 респондентів у всіх регіонах України (1 050 респондентів – у містах (Донецьк, Київ, Львів, Харків), де проходив чемпіонат (і у відповідних областях), а також 1 050 респондентів – в інших регіонах України). Гіпотеза дослідження: чемпіонат Європи по футболу 2012 р. зможе здійснити позитивний вплив на динаміку як цивілізаційної європейської, так і національної ідентичності громадян України.

Результати цього дослідження (див. таблицю № 1) показали, що позитивний вплив Євро-2012 на формування цивілізаційної європейської та національної ідентичності громадян України був найбільш сильним у містах, де проводилися футбольні матчі, але й у інших регіонах України цей позитивний вплив також був досить істотним. Якщо порівняти загальні показники цих видів колективної ідентичності за 2010 р., 2011 р. і 2012 р., то ми можемо бачити, що гіпотеза цього дослідження підтвердилася.

Таблиця № 1
Рівні розвитку колективної ідентичності громадян України
(2010–2012 рр.)

Роки	2010 р.		2011 р.		2012 р.	
	Національна ідентичність	Європейська ідентичність	Національна ідентичність	Європейська ідентичність	Національна ідентичність	Європейська ідентичність
Високий	23%	28%	21%	27%	26%	35%
Середній	41%	39%	40%	38%	46%	44%
Низький	36%	33%	39%	35%	28%	21%

Але результати могли б бути більш позитивними, якби не одна обставина. Справа в тому, що 3 липня 2012 р. Верховна Рада України прийняла закон № 9073 «Про засади державної мовної політики» у другому читанні (за це «проголосувало» 248 депутатських карток). Про неконституційність і нелегітимність цього голосування відразу ж заявили депутати-опозиціонери, експерти й багато громадських організацій, які наголосили, що закон не лише не відповідає Європейській Хартії мов, Конституції України, але й був прийнятий з порушенням процедури голосування (наприклад, головуєчий на цьому засіданні перший віце-спікер Адам Мартинюк забув поставити на голосування питання про внесення законопроекту № 9073 до порядку денного, а в залі парламенту не було навіть половини тих 248-ми депутатів, картки яких «голосували» за цей закон).

Оскільки ми проводили друге опитування (після закінчення Євро-2012) з 1 до 12 липня, то дуже добре змогли побачити різкі зміни в суспільних настроях: 1–3 липня і навіть 4 липня (вже після прийняття закону № 9073) ми отримували дуже оптимістичні дані, які показували позитивний вплив Євро-2012 на формування колективної ідентичності громадян України. Але, починаючи з 5–6 липня, після скандальної антиукраїнської пропаганди в багатьох ЗМІ і після організації антиукраїнських мітингів на Півдні й Сході України (тобто під час активної фази мовного протистояння, коли під Українським домом почалося голодування групи громадян проти прийнятого закону, а спікер Володимир Литвин заявив про свою відставку), ми почали отримувати практично протилежні результати (особливо в Донецьку), які свідчили про різке падіння інтересу респондентів до Євро-2012 (в першу чергу, в Донецькій і Луганській областях), про нівеляцію їхніх позитивних вражень від футбольного чемпіонату (і пов'язаних з цим патріотичних почуттів), адже домінантою нових інтересів і переживань громадян України став закон № 9073 і організоване деякими партіями «лінгвістично забарвлене» протистояння різних регіонів країни.

Математико-статистичні методи дозволили нам виявити «розмір» тих ідентифікаційних втрат України, яких би не було, якби не був прийнятий названий закон: 1) дані по національній ідентичності (перша цифра відображає реальні результати, друга – можливі) – вищий рівень (26% і 29%), середній рівень (46% і 50%), низький рівень (28% і 21%); 2) дані по цивілізаційній європейській ідентичності (перша цифра відображає реальні результати, друга – можливі) – вищий рівень (35% і 38%), середній рівень (44% і 46%), низький рівень (21% і 16%). При цьому була виявлена динаміка колективної ідентичності в тих областях, де проводилися матчі чемпіонату (Донецька, Київська, Львівська і Харківська), а також в інших регіонах України (середні арифметичні: 8% і 4% відповідно). Таким чином, було доведено, що позитивний вплив Євро-2012 на формування цивілізаційної європейської та національної ідентичності громадян України був найбільш потужним у містах (і відповідних областях), де проводилися футбольні матчі. У Львівській області було зафіксовано найбільший підйом рівня досліджуваних нами видів колективної ідентичності (в середньому до +17% (при цьому після прийняття

закону № 9073 простежувалося зростання колективної ідентичності)). У Київській області був виявлений другий за значущістю рівень підйому колективної ідентичності (в середньому до +14% (після прийняття закону № 9073 тут також простежувалося зростання колективної ідентичності)). У Харківській області був виявлений третій за значимістю рівень підйому колективної ідентичності (в середньому до +3%, з урахуванням певного падіння рівня колективної ідентичності після прийняття закону № 9073). У Донецькій області було виявлено значне падіння рівня колективної ідентичності (в середньому на -2%), при цьому зростання колективної ідентичності простежувалося лише до прийняття закону № 9073 (в середньому на 12%), а після прийняття закону № 9073 простежується різке падіння рівня колективної ідентичності (в середньому на 14%).

Таким чином, найбільш відчутного удару було завдано по національній ідентичності українських громадян. Проведені нами дослідження показують, що депутати, які голосували за закон № 9073, зробили надзвичайно погану послугу своїй країні, адже в липні 2012 р. позитивна національна ідентичність багатьох мешканців Південного Сходу України була знівельована й опустилася до рівня 2003 р. При цьому необхідно зазначити, що всі події, які відбулися вже після прийняття цього закону, досить помітно мобілізували населення Заходу, Півночі та Центру України, представники цих регіонів показали в опитуванні 2012 р. набагато кращі результати, ніж у попередні роки (що значно компенсувало остаточно результати дослідження, проведеного у 2012 р.).

Проведене дослідження показало, що національна єдність країни абсолютно не цінується багатьма представниками української влади, тому ці люди продовжують робити все можливе для нових розколів, діючи за принципом «розділяй і володарюй». Подібні оцінки прозвучали також з уст багатьох політиків і журналістів. Зокрема, головний редактор видання «Футбол» Артем Франков заявив, що «тема Євро» різко відійшла на задній план через закон про мови, але позитив від Євро-2012 в жодному випадку не можна втрачати. Політолог Олександр Сушко сказав, що кожен громадянин після прочитання стенограми засідання Верховної Ради України може легко переконатися в нелегітимності закону № 9073, який знищив весь позитив від Євро-2012.

Основні тенденції, які були виявлені в процесі опитувань 2012 р., добре узгоджуються з найбільш важливими результатами наших багаторічних досліджень колективної ідентичності громадян України: 1) в 1991–1994 рр. пострадянська ідентичність займала перші місця (з 1-го до 5-го), але її відрив від інших форм ідентичності стабільно зменшувався; 2) упродовж 1994–2004 рр. значущість пострадянської ідентичності стрімко зменшувалась (хоча в групі етнічних росіян та російськомовних українців, які мешкають на Півдні та Сході України, пострадянська ідентичність продовжує займати досить високі позиції, хоча вже не домінує); 3) етнічна ідентичність у всіх групах поступово зростала (найбільш активне зростання було помічено у росіян, українців, кримських татар, євреїв); 4) релігійна ідентичність почала стрімко зростати в другій половині 2001 р. (після візиту Іоана Павла II в Україну), а починаючи з 2004–2005 рр. респонденти все частіше використовують ідентитети «християнин» і «християнка»; 5) загальнолюдська (планетарна) ідентичність за ці роки практично не змінилася; 6) європейська цивілізаційна ідентичність спочатку займала передостанні місця, але, починаючи з 1998 – 1999 рр., її значущість почала зростати (особливо в групі етнічних українців, поляків, угорців, словаків, румунів, кримських татар); 7) найбільш стрімко зростає європейська цивілізаційна ідентичність у мешканців великих міст; 8) національна (або громадянсько-політична) ідентичність була законсервована упродовж 1991–1993 рр. в усіх групах, але починаючи з 1994–1995 рр. вона почала стрімко падати в групі етнічних росіян, білорусів, євреїв; поступове зростання цієї форми ідентичності в групі етнічних українців та в деяких групах національних меншин і корінних народів (передусім, у групі етнічних поляків та кримських татар) простежується у 1997–1999 рр., а упродовж 2004–2008 рр. цей вид ідентичності починає зростати в усіх групах; 9) престижність національної (або громадянсько-політичної) ідентичності зростає більш повільно на Сході й Півдні України, на відміну від Півночі, Центру та Заходу України; 10) найбільш відчутних трансформацій зазнала етнічна та національна (або громадянсько-політична) ідентичність, але розрив між цими формами ідентичності на Сході й Півдні є набагато більшим, ніж на Півночі, Заході та в Центрі України; 11) до 2010 р. в етнічних українців на Півдні й Сході України мала місце тенденція до зростання європейської

цивілізаційної та національної ідентичності (у 2010–2011 роках це зростання призупинилося); 12) в етнічних українців, вірмен, білорусів та молдаван, які проживають на Сході та Півдні України, більш виражені ностальгічні настрої щодо СРСР; але у цих самих груп, які проживають на Півночі, в Центрі та на Заході України, на перше місце виходить бажання відчувати себе європейцями; 13) упродовж 2004–2008 рр. стабілізувалися емпіричні показники етнічної ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; 14) у групі національних меншин у 2006–2007 рр. виросло значення регіональної ідентичності (при грамотній регіональній політиці цей тип ідентичності міг би стати базовим підґрунтям для зміцнення загальноукраїнської ідентичності, адже в усіх розвинутих країнах світу регіональна ідентичність громадян розглядається як субнаціональна); 15) високий рівень національної ідентичності в 1991 г. мали 26% респондентів, в 2001 г. – 25%, а в 2011 г. – тільки 21% респондентів, низький рівень національної ідентичності в 1991 г. мали 18%, в 2001 г. – 27%, а в 2011 г. – 39% респондентів, що свідчить про повну відсутність зваженої політики національної ідентичності в Україні; 16) національна і європейська цивілізаційна ідентичність досягли найвищого рівня свого розвитку в 2004–2005 гг. (у 2005 г. високий рівень національної ідентичності мали 28% респондентів, а низький рівень національної ідентичності був характерний тільки для 22% респондентів, у цьому ж році високий рівень європейської ідентичності мали 37% респондентів, а низький рівень – 18%); 17) стала помітною тенденція до збільшення показників європейської цивілізаційної ідентичності як у групі етнічних українців, так і в групі національних меншин; європейська ідентичність до 2012 р. не втрачала своєї значущості для громадян України, а отже, запит на європейськість є досить потужним в українському суспільстві.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що футбольний чемпіонат «Євро-2012» здійснив у цілому позитивний вплив на формування цивілізаційної європейської та національної ідентичності громадян України. Найбільш сильним цей вплив був у містах, де проводилися футбольні матчі (хоча і в інших регіонах України цей позитивний вплив також був досить суттєвим). Порівняння загальних показників цих видів колективної ідентичності за 2010 р., 2011 р. і 2012 р. дає можливість

стверджувати, що гіпотеза цього дослідження підтвердилася. Наші багаторічні дослідження показали, що найбільш прийнятною для громадян України є національна ідентичність громадянсько-політичного типу, яка може гармонійно поєднуватися з іншими різновидами колективної ідентичності – релігійною, регіональною, етнічною та ін.

Проблема кризи окремих видів колективної ідентичності в сучасному світі тісно пов'язана з питанням діалогу культур, адже глобалізація стала одним із найсильніших випробувань для національних ідентичностей, основним засобом подолання якого виступають толерантність та діалог культур.

Філософія діалогу, яка сьогодні активно розвивається завдяки дослідженням В. Гумбольдта, М. Бубера, М. Бахтіна, Е. Левінаса та багатьох інших вчених, ґрунтується на таких постулатах: 1) існування людини завжди було спільним буттям з іншими людьми; 2) будь-яка людина або спільнота можуть кардинально відрізнитися від інших людей та спільнот; 3) діалог є універсальною умовою людського буття; 4) діалог має різні виміри (антропологічний, соціально-психологічний, аксіологічний); 5) у сучасному світі повинні повноцінно розвиватися різні дискурсивні практики (у формі реального діалогу, внутрішнього діалогу, віртуального діалогу та ін.). Отже, діалог культур у рамках України та країн-сусідів – це процес взаємодії і взаємозбагачення як української, так і національних культур сусідніх країн, при якому самотність, унікальність і своєрідність цих культур будуть сприяти інтенсивному цивілізаційному розвитку відповідних держав.

У контексті досліджуваної проблеми необхідно хоча б коротко розглянути сучасні тенденції розробки та реалізації політики ідентичності в деяких європейських країнах. Після того, як багато країн Європи зіткнулися із серйозними викликами (пов'язаними з проблемами колективної безпеки, активізацією міграційних процесів, терористичних дій, кардинальними соціально-економічними та суспільно-політичними трансформаціями) і загрозами поступового розмивання національних культур, деформації уявлень про спільну ідентичність, були ініційовані міждисциплінарні дискусії щодо зміцнення та підтримки колективної ідентичності громадян європейських країн. Було заявлено, що для подолання цієї кризи ідентичності та активізації діалогу культур необхідна загальна «референтна канва» (Ф. Ван Остром). І

найкращою в цьому контексті була визнана саме та «канва», яка з'єднує національний і європейський ідентифікаційні модули в єдину систему [5, с. 76–88]. Таким чином, сьогодні, у зв'язку з тим «культурним поворотом», про який пишуть Я. Асман, Ф. ван Остром та інші відомі вчені, необхідно говорити про політику ідентичності та діалог культур у межах європейських країн як про комплексну, міждисциплінарну проблему. Тому розробка в Голландії, Данії та Латвії національних культурних канонів, які можуть стати базою для погодженого й збалансованого розвитку національної та європейської ідентичності громадян різних європейських країн, є прикладом конструктивного використання інтегративного потенціалу сучасної науки.

Література:

1. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос, 2002. – 324 с.
2. Воропаєва Т. Сучасна українська національна ідея: теоретико-емпіричне дослідження / Т. Воропаєва // Українознавство. Календар-щорічник – 2004. – К. : Українська видавнича спілка, 2003. – С. 127–134.
3. Воропаєва Т. Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України / Т. Воропаєва // Українознавство. Календар-щорічник – 2003. – К. : Поліграфкнига, 2002. – С. 128–133.
4. Воропаєва Т. С. Самоідентифікація українців і росіян на юге России и Украины: комплексный анализ / Т. С. Воропаева // Юг России и Украины в прошлом и настоящем: история, экономика, культура. – Белгород : БелГУ, 2009. – С. 193–196.
5. Рыжакова С. И. Каноны национальных культур: опыты Голландии, Дании и Латвии 2000-х годов / С. И. Рыжакова // Этнографическое обозрение. – 2011. – № 3. – С. 76–88.